

EEN VOORSTEL OM TE KOMEN TOT

BESCHERMD DORPSGEZICHT ENUMATIL

Detail hoogtelijnenkaart van de provincie Groningen met daarop het gebied rondom Enumatil.

Uitsnede van een luchtfoto van Enumatil en directe omgeving (foto Slagboom en Peeters, Airport Teuge (Gld), 2005).

Een bijdrage van de Commissie Gemeentelijke Monumenten Leek

oktobor 2009

INHOUDSOPGAVE

Pagina

1	Woord(je) vooraf
1	INLEIDING
4	1. HET OORSPRONKELIJKE LANDSCHAP
5	1.1. De hoogtelijnenkaart
7	2. WATERWEGEN
7	2.1. Hoendiep
8	3. DE BRUG
9	4. LANDWEGEN
10	5. DE SCHANS VAN ENUMATIL
12	6. DE KAART VAN HATTINGA: EEN MOMENTOPNAME
14	7. KRUISDORP ENUMATIL
15	7.1. Patroon van waterlopen en wegen
15	7.2. Bebouwingselementen
17	7.3. Bebouwingsstructuur
18	7.4. Inrichting
18	7.5. Relatie met het landschap
19	8. VAN BESCHERMINSWAARDIG NAAR BESCHERMD DORPSGEZICHT ENUMATIL
23	Geraadpleegde bronnen en literatuur

WOORD(JE) VOORAF

De dorpskern van Enumatil wordt inmiddels als beschermingswaardig beschouwd. Daar waar geschreven wordt over bescherming van de dorpskern van Enumatil gaat het om het traject, dat moet leiden tot een nieuwe status: beschermd dorpsgezicht.

INLEIDING

Dat de waardering in de ‘Welstandsnota Gemeente Leek’ (oktober 2003) voor het dorp Enumatil zonder uitzondering positief wordt genoemd, heeft alles te maken met een **herkenbare historische structuur**. In het ‘Streekplan Groningen’ (1985) werd Enumatil onder de kruisdorpen reeds vermeld als beschermingswaardig dorpsgezicht. De aanbeveling hierin luidt dat ruimtelijke maatregelen zoveel mogelijk plaats dienen te vinden in overeenstemming met de hoofdkenmerken van dit dorpsstypen.

Er is met betrekking tot Enumatil meer dan alleen het ‘fenomeen’ kruisdorp. Dit aspect is historisch gezien het jongst. In het dorpsgezicht van Enumatil weerspiegelen zich tevens oudere structuren. Die hebben het beeld van dit dorp dusdanig beïnvloed, dat het geheel de status van beschermd dorpsgezicht meer dan waard is:

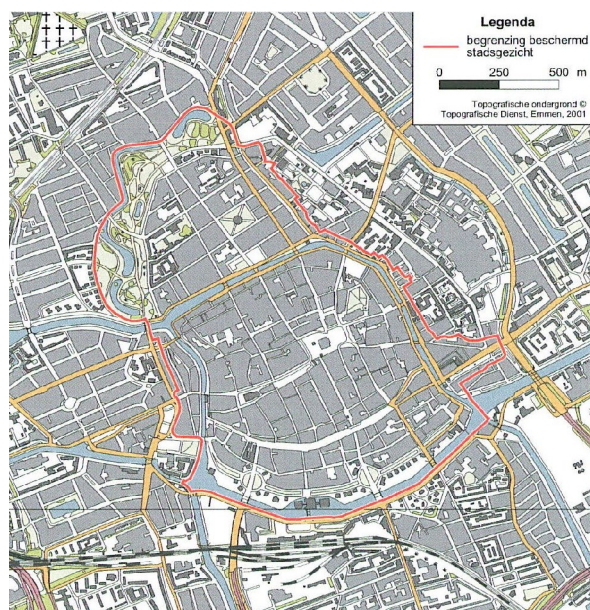
1. Enumatil bevindt zich bij een kruispunt van middeleeuwse verkeerswegen;
2. Enumatil heeft zijn ontstaan te danken aan de bouw van een militaire schans in de Tachtigjarige Oorlog;
3. Enumatil kan gekenmerkt worden als een gaaf kruisdorp aan het water.

Bij de bescherming van stads- en dorpsgezichten gaat het om gebieden met een bijzonder historisch karakter. Die kunnen in de loop der eeuwen zijn gegroeid, zoals in Enumatil of ontworpen zoals de mijnkoloniën in Zuid-Limburg of de villaparken in 't Gooi. Sinds 1961, toen de mogelijkheid hiertoe zich voordeed in de eerste Monumentenwet, zijn er 350 stads- en dorpsgezichten gezichten aangewezen (situatie 2002).

Gezichten worden in de Monumentenwet van 1988 omschreven als “*groepen van onroerende zaken die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun onderlinge ruimte of structurele samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde (. . .)*”. De omgeving bepaalt of het een stads- of dorpsgezicht is. Juridisch gezien is er tussen beide begrippen geen verschil.

De begrenzing van het beschermde stadsgezicht van Groningen. De binnenstad van Groningen werd in 1991 als zodanig aangewezen. Dit gebied ligt in hoofdlijnen binnen de zeventiende-eeuwse vesting en de laat-negentiende-eeuwse singel- en parkaanleg.

De reden voor de aanwijzing is gelegen in het bijzondere historische en ruimtelijke karakter. De ontwikkelingen die de stad doormaakte, hebben steeds voortgebouwd op de middeleeuwse stedenbouwkundige structuur (uit INFO Wet en regelgeving nummer 12, RDVM, mei 2002). In hoofdstuk 8 wordt naar deze illustratie verwezen.

Aanwijzing als beschermd gezicht is een erkenning van het bijzondere historische karakter ervan. Zo'n karakter bestaat doorgaans uit een samenspel van de stedenbouwkundige structuur, het aanzien van de bebouwing en de wijze waarop grond en gebouwen benut werden of nog worden.

De bedoeling van een aanwijzing is de historische karakteristieken te behouden en nadrukkelijk een plaats te geven in toekomstige ontwikkelingen. Dat kan door het opstellen van een bestemmingsplan als voortvloeisel van een aanwijzing. Maar ook door sturend op te treden in de architectonische vormgeving middels een beeldkwaliteitsplan of welstandsbeleid. De wet op de Ruimtelijke Ordening kent geen verplichting tot het opstellen van een bestemmingsplan voor de bebouwde kom, tenzij deze als beschermd gezicht is aangemeld. Bescherming heeft nadrukkelijk niet de bedoeling bestaande situaties te bevriezen of elke verandering tegen te houden. Bescherming biedt een zekere mate van continuïteit aan ruimtelijk beleid van de gemeente en daarmee een bepaalde rechtszekerheid aan alle belanghebbenden. Panden die binnen een beschermd stads- of dorpsgezicht vallen, krijgen niet automatisch de status van beschermd object.

Gezichtsbescherming is gericht op de stedenbouwkundige karakteristieken en het veiligstellen van het toekomstig functioneren ervan.

Objectbescherming is erop gericht het architectonisch beeld van afzonderlijke panden veilig te stellen en de authenticiteit van het materiaal te behouden.

Voor het verkrijgen van de status van beschermd (dorps)gezicht is de aanwezigheid van objectbescherming niet strikt noodzakelijk.

ENUMATIL VANUIT DE LUCHT

Een hedendaagse luchtfoto wordt zelden geassocieerd met historische ontwikkelingen. Voor het aanwijzen van lijnen en andere zaken uit het (verre) verleden is zo'n technisch "hoogstandje" meestal niet geschikt. Te vaak is van de oorspronkelijke of vroegere situatie niets of nauwelijks meer iets te herkennen is. Een dorps- of stadsuitbreiding, de zoveelste aanpassing van het centrum of de binnenstad, het zijn enkele voorbeelden die (meestal) onherroepelijk leiden tot moeilijke, soms helemaal niet meer te herleiden historische structuren in hedendaagse (lucht)beelden.

Enumatil vanuit de lucht (foto Slagboom en Peeters, Airport Teuge (Gld), 2005.

Enumatil is een gunstige uitzondering. Een actuele luchtfoto van dit dorp legt niet alleen de huidige situatie vast. Objecten of restanten ervan uit een ver verleden, die in een bepaalde samenhang de historische structuur van dit dorp weergeven, zijn op zo'n 'vogelvluchtbeeld' moeiteloos te herkennen.

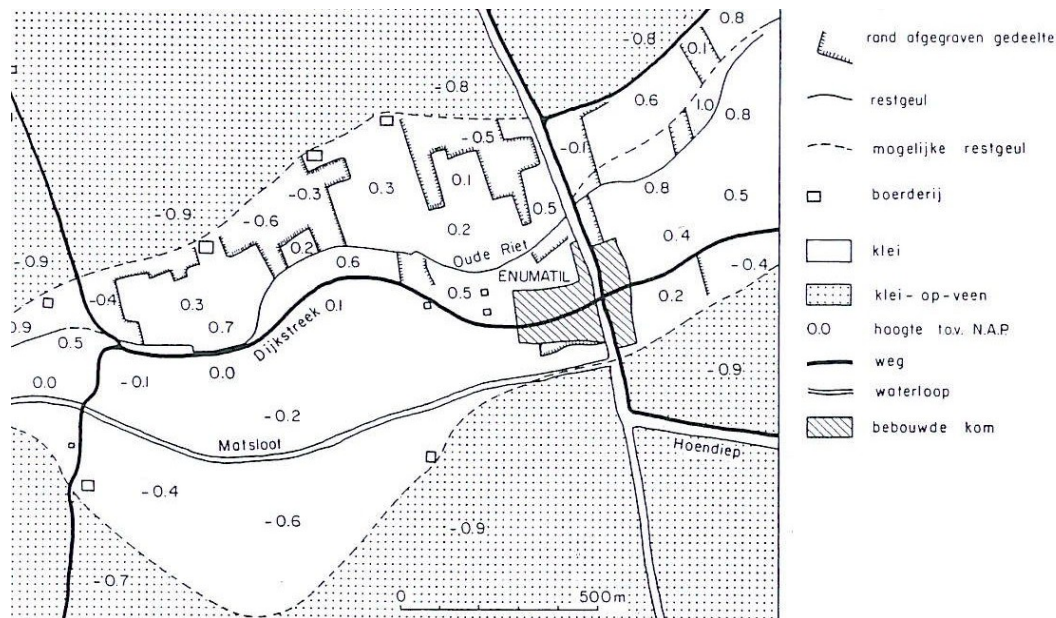
Het beschrijven van de historische structuur is, wat Enumatil betreft, meteen de weergave van het bijzondere (historische) karakter van dit dorp. In het verleden is altijd sprake geweest van een samenhang tussen het occupatieproces (= het bewonings- en ontsluitingsproces) en de natuurlijke omstandigheden (reliëf, bodemsamenstelling, droge en natte gebieden, draagkracht). Verschillen in de natuurlijke uitgangssituatie, de meestal geleidelijke wijze van ingebruikneming van de grond, gecombineerd met verschillen in cultuur en maatschappelijke organisatievorm leiden in Nederland tot een grote mate van differentiatie in het landschap. De mens heeft zich in dit proces steeds onafhankelijker kunnen maken van de natuurlijke omstandigheden. Nivellering was het gevolg. Door verregaande ingrepen is er dikwijls niets (meer) te herkennen of aan te wijzen. In het Enumatil van nu liggen de 'lijnen' met het verleden nog voor het oprapen.

1. HET OORSPRONKELIJKE LANDSCHAP

Tot laat in de Middeleeuwen is het gebied rond het latere Enumatil tengevolge van wateroverlast onbewoond gebleven. Het waterwegenpatroon in de provincie Groningen kende tot die tijd slechts een afwateringsfunctie. Door de open verbinding met de zee was er van natuurlijk beloop sprake. De Riet – hierover straks meer als Oude Riet – stroomde door het gebied waar later Enumatil zou ontstaan. Het moerasgebied van klei-op-veen was toen grotendeels onbegaanbaar en onbewoonbaar.

Nadat onder andere de monniken van het klooster van Aduard zich met dijkaanleg bezighielden, kwam de waterbeheersing rond 1200 op gang. De bedding van de Riet slibde dicht en vormde zo een natuurlijke waterkering. Ter hoogte van het latere Enumatil was zelfs van een ophoging sprake. Deze was echter nog niet bestand tegen dijkdoorbraken en overstromingen.

De wat hoger gelegen strook waarop Enumatil zich heeft ontwikkeld -op de hoogtelijnenkaart (paragraaf 1.1) duidelijk herkenbaar - begint ten westen van dit dorp heel smal. Bij Pasop verdwijnt de zandrug van Vredewold onder een veengordel. Aan de westkant van de weg van Leek naar Enumatil liggen nog enkele petgatencomplexen (Pasop). Ten noorden daarvan is sprake van klei-op-veen. Voordat Enumatil bereikt wordt, ligt er de Dijkstreek. De naam van een buurtschap, die ten onrechte een kunstmatige ophoging in het landschap suggereert. De Oude Riet stroomde hier vroeger in de laagte tussen Langewold en Vredewold. Het water stroomde oostwaarts om de gast (hogere zandrug) waarop nu Noordhorn en Zuidhorn liggen. Het veen is hier weg geërodeerd en bij het dichtslibben van de geul vervangen door een metersdikke laag zeeklei. Door inklinken van het veen in het ter weerszijden gelegen klei-op-veengebied is de klei-opvulling in het midden hoger komen te liggen dan de omgeving. Hier is sprake van een inversierug.

De kleitong en reliëfinversie in het dal van de Oude Riet bij Enumatil (K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift XXI 1987 Nr. 3).

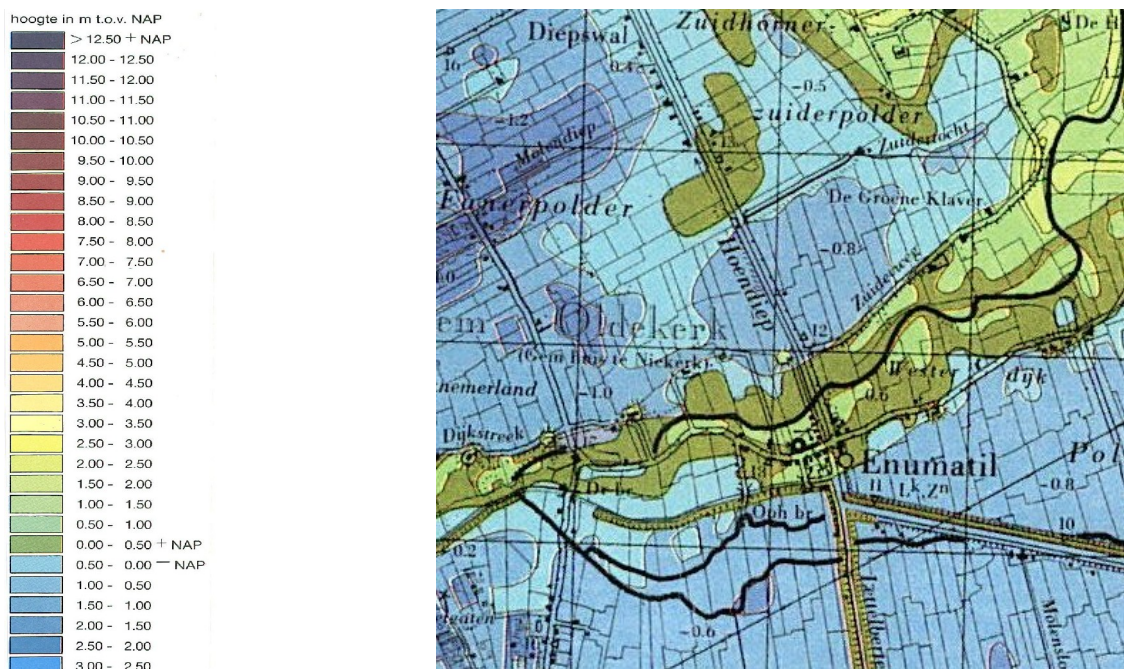

Topografische kaart met daarop de omgeving van de Dijkstreek (Topografische Dienst, Delft, 1971).

Deze natuurlijke ophoging is bepalend geweest voor latere ontwikkelingen. Hier kruisten een land- en een waterweg. De strategie van legeraanvoerders was er in de Tachtigjarige Oorlog al op gericht om vanuit een ‘droge’ positie de ‘nattere’ omgeving te kunnen beheersen.

1.1. De hoogtelijnenkaart

Hoogteverschillen zijn in zeekleigebieden van oorsprong kleiner dan in veengebieden. Voor de bewoningsgeschiedenis van Enumatil zijn deze, hoe gering ook, van groot belang geweest. Om de situatie van de hoogtelijnenkaart uit 1989 te projecteren op het oorspronkelijke landschap waar later Enumatil is ontstaan, gaat wel erg ver. Maar dat er van enige overeenkomst sprake is, leidt geen twijfel.

Detail hoogtelijnenkaart van de Provinciale Planologische Dienst Groningen (blad 4, 1989).

Het dorp ligt in 1989 op een smalle strook, die tussen 0.20 en 0.60 m. boven NAP uitsteekt. De breedte bedraagt (van noord naar zuid) maximaal ongeveer 600 m. Rondom Enumatil liggen de volgende polders beneden NAP (met de wijzers van de klok mee vanaf linksboven): Fanerpolder – 1.00 m., Zuidhornerzuidpolder – 0.80 m., Polder de Lagemeeden – 0.80 m., Polder Vredewold – 1.00 m. en De Drie Polders – 0.60 m.

Ten tijde van de eerste bewoning was er van polders geen sprake. Tegenwoordig wordt in de beheersing van de waterstand gebruik gemaakt van een computergestuurd bemalingsstelsel. De pioniers en zij die zich later in dit laagland vestigden, waren lange tijd overgeleverd aan de grillen van de natuur. Locaties waar de kans op 'permanent' droge voeten het grootst was, verdienden de voorkeur. Het huidige Enumatil ligt op zo'n plek. Gelegen in de laagte tussen de zandruggen Vredewold en Langewold.

De NAP-grens heeft niet alleen gevolgen gehad voor het vestigingsbeleid van de eerste bewoners. De landschapsdiversiteit binnen de gemeente Leek is er eveneens door beïnvloed. Qua landschap wordt het buitengebied binnen de gemeente grofweg opgedeeld in een besloten en een open gebied. De grens tussen beide gebieden bevindt zich nabij de grens van boven of onder NAP. Grote gebieden boven NAP zijn over het algemeen droger en bevatten daardoor meer zware houtsingels. Vandaar een besloten landschap.

De omgeving van Enumatil behoort tot het open buitengebied. Dat is in hoofdzaak ten noorden van de A7 gelegen. Deze lage (natte) gebieden worden gekenmerkt door open grasland zonder singels. In het hoge en drogere gebied hadden houtwallen of -singels de functie van veekering of perceelscheiding. Sloten dienden in de lagere gebieden hetzelfde doel. Het dorpsprofiel van Enumatil is daardoor van verre zichtbaar in het open landschap. Een kenmerk dat bij dit dorpsprofiel hoort (zie paragraaf 7.5.).

2. WATERWEGEN

Dat een 'nieuwe' waterweg de eerste opzettelijke doorsnijding in dit open landschap is geweest, is op zich niet verwonderlijk. De eerste kanalen die gegraven werden, waren afwateringskanalen. Waar later vervoer over land moeilijk of wellicht onmogelijk was, boden waterwegen oplossingen.

2.1. Hoendiep

Het Van Starckenborghkanaal is vanaf 1934-1936 de scheepvaartverbinding tussen de provincies Groningen en Friesland. Eeuwenlang was dat het Hoendiep. De oudste verbinding over water tussen de twee noordelijke gewesten was via het Caspar de Robles- of Kolonelsdiep. Het waren de Watergeuzen die de Spaanse stadhouder Caspar de Robles er omstreeks 1575 toe brachten niet meer buitengaats te varen. Een vaart door het land was voor hem de oplossing in zijn strijd tegen plundertochten.

Enumatil, Hoendiepskade Noordzijde, omstreeks 1935.

De Hoensloot van de stad Groningen naar Hoogkerk lag er al. Varen via Vierverlaten naar de Poffert en dan via de Munnikevaart richting Oostwold was waarschijnlijk eind vijftiende eeuw al mogelijk. Door het riviertje de Gave en via het Lettelberterdiep ging het dan noordwaarts richting Brittil. Daarna westwaarts, richting Friesland.

De doorsteek richting Friesland, van oorsprong een uit militaire overwegingen gegraven kanaal, is niet lang bevaarbaar geweest. Na het vertrek van De Robles mocht de vaart gedempt worden, hetgeen gedeeltelijk gebeurde. De angst voor Fries water in het lager gelegen Westerkwartier was groot. Na het vertrek van de Spanjaarden uit het noorden van de Republiek in 1594 kwam de economie weer tot bloei. In 1600 drong de Stad aan op een vaarverbinding met Friesland. Om een veerdienst mogelijk te maken werd het Kolonelsdiep weer opengemaakt. Bij 'Gaarkeuken' werden warme maaltijden voor de reizigers geserveerd. Om het Friese water te keren, kwam daar een sluis.

Dat deze vaarweg verbeterd moest worden, stond vast. In de periode 1613-1616 maakte de stad Groningen een eind aan de lange en vooral steeds dichtslibbende omweg via de Gave. Een rechtstreekse verbinding tussen de Poffert en Enumatil was een hele verbetering. Het kanaalpand van Enumatil naar Brittil veranderde daardoor ook van naam: Lettelberterdiep werd Hoendiep.

3. DE BRUG

Toen verkeer over land ging toenemen, werd water als belangrijke vervoersmogelijkheid een barrière voor het wegverkeer. Steeds vaker werd het noodzakelijk waterwegen te overbruggen. De eerste til (= brug) van Enuma – de familienaam Enema wordt in dit verband ook genoemd – werd omstreeks 1445 gelegd. Daardoor werd vervoer over land van de stad Groningen naar Vredewold en Friesland mogelijk gemaakt. De betekenis van het woord ‘til’ is oorspronkelijk: een vaste houten brug.

Bruggen vormden vaak de eerste aanzet voor de ontwikkeling van handel en dienstverlening. Zo kon bijvoorbeeld een brugwachter, die vaak ook het tolgeld moest innen, de wachttijd bij de brug veraangenaam door dranken of etenswaren te verkopen. Dit groeide dikwijls uit tot een café met winkelvoorzieningen of logiesmogelijkheden. De ontwikkelingen in Enumatil zullen niet of nauwelijks afgeweken hebben van een dergelijk patroon.

De brug van Enumatil in 2005.

Een brug kan niet los gezien worden van de waterweg waarover hij ligt en de verkeersweg waar hij deel van uitmaakt, en het landschap of de dorpsbebouwing waarin hij is gesitueerd. Dat spreekt in Enumatil voor zich. In het Hoendiep is tussen Enumatil en de Poffert sprake van samenhang van meerdere bruggen in één kanaal. Dan bepalen (in dit geval) de drie bruggen, gezamenlijk met de daarbij behorende elementen, de ensemblewaarde.

4. LANDWEGEN

Lange tijd verliep het belangrijkste goederen- en personenvervoer via waterwegen. Verkeer over land vond oorspronkelijk alleen in de zomer plaats. Voor 1825 – het tijdstip van aanleg van de eerste verharde wegen in de provincie Groningen – was er nauwelijks sprake van wegen zoals we die nu kennen. Paden waren het, karrensporen, die dorpen, omliggende buurtschappen en boerderijen met elkaar verbonden. Natuurlijke elementen in het landschap als kwelderwallen of zandruggen bepaalden veelal de te volgen route.

Rond 1650 werd het jaagpad langs het Hoendiep, evenals langs andere economisch belangrijke kanalen, bepuind. Een dergelijke trekweg, voorheen jaagpad, was meer dan alleen voor lokaal belang. Veel jaagpaden en trekwegen zijn later belangrijke doorgaande verbindingen geworden. Zo ontstonden bij Enumatil twee categorieën wegen: een landweg over land en een ‘landweg’ als jaagpad langs het water.

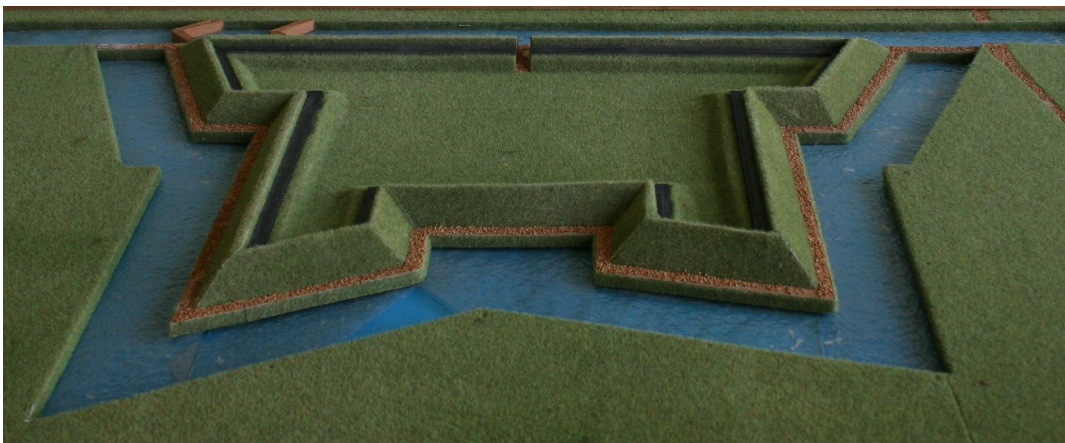
Brug en Dorpsstraat in Enumatil (2005), ooit belangrijke schakels in de oost-west verbinding over land.

Op zeventiende-eeuwse landkaarten is te zien dat er een verbinding over land was tussen de stad Groningen en Friesland via Leegkerk, Zuidhorn en Visvliet. Een aftakking daarvan liep via Enumatil, Tolbert, Marum en Trimunt naar het zuiden van Friesland. Van daaruit was een tocht per boot over de Zuiderzee richting Holland mogelijk. Vervoer over water naar Enumatil en vandaar over land richting Friesland kon ook. De brug over het Hoendiep was in de weg over land een belangrijke schakel. Voor de andere wegcategorie, de ‘Trekweg’ (= een benaming van de kaart van Hattinga, paragraaf 6), was dit juist een hinderlijk object. Als er een trekschuit aan kwam varen, werd de brug geopend nadat de scheepsjager zijn hoorn had gebruikt. Soms werd vlak voor het passeren van de brug de lijn losgegooid. De trekschuit passeerde dan op eigen kracht de brug, waarna de lijn weer werd vastgemaakt. Enumatil was een halteplaats. Hier werd afgemeerd in plaats van vaart gehouden.

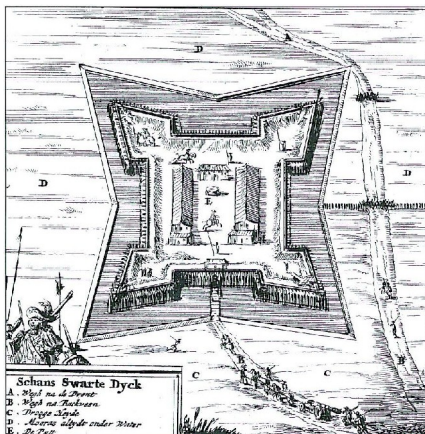
5. DE SCHANS VAN ENUMATIL

De eerste aanzet tot meer permanente bewoning bij dit kruispunt van een water- en een landweg is beïnvloed door de aanleg van een militaire verdedigingsschans in 1582. Nadat het in 1594 militair gezien weer rustig werd in Stad en Ommelanden (de huidige provincie Groningen) zal er bebouwing hebben plaatsgevonden binnen het voormalig schansterrein. In 1744 (zie hoofdstuk 6) stonden in Enumatil vijftien woningen. Acht daarvan bevonden zich binnen de voormalige schanswallen.

De wisseling der seizoenen en het (oorspronkelijke) landschap speelden in de Tachtigjarige Oorlog een cruciale rol. Aanleg van schansen, van waaruit een pas door het moeras, de scheepvaart op een vaarroute of de omgeving ervan beheerst konden worden, gebeurde op strategisch gelegen locaties. Het behoud van 'droge voeten' voor de bezetters, op dat moment ook de bezitters van zo'n schans, was een vereiste. De locatie 'rond' de til van Enuma moet aan dergelijke voorwaarden hebben voldaan. Anders was er door Francisco Verdugo in 1582 geen schans opgeworpen ten westen van de 'Trekvaart'. Vanaf deze plek oefenden de Spanjaarden tot 1589 controle uit op het scheepvaartverkeer van en naar de stad Groningen. In dat jaar werd dit aarden verdedigingswerk door de Staatse troepen, onder leiding van graaf Willem Lodewijk van Nassau, veroverd en versterkt. Op basis van de vandaag de dag nog in het landschap te herkennen vorm is het hoogstwaarschijnlijk een gebastioneerde vierhoek geweest. Een veelvoorkomend 'model' in de Nederlandse vestingbouw van die tijd. De gerestaureerde Zwartendijkster schans tussen Een en Een-West is daar een voorbeeld van.

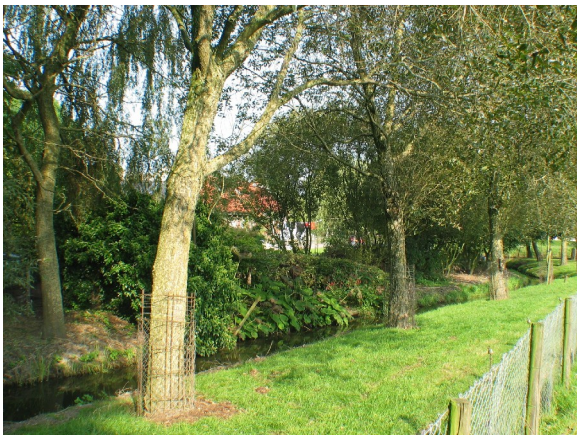
Vooraanzicht van een maquette van de Leekster schans. Deze schans, opgeworpen in 1592, lag ooit tegen het Leekster Hoofddiep, net zoals die van Enumatil tegen het Hoendiep was gelegen.

De bastions van de schans Enumatil hadden een andere vorm dan die van de Leekster schans. De bastions van de Zwartendijkster schans komen daar meer mee overeen (Gravure in Lambert van den Bosch' Toneel des oorlogs, opgeregert in de Vereenigde Nederlanden III, 1675).

Aan het ‘duiventil-idee’ – de Spanjaarden veroverden de schans weer op de Staatsen, die dit veldwerk een jaar later weer innamen – werd in 1591 door Maurits en Willem Lodewijk een definitief einde gemaakt. Te ver van vermoedelijke krijgshandelingen gelegen, verloor de schans Enumatil zijn strategische waarde. Slechting van de schanswallen volgde in 1598. De schansvorm is nog steeds in het landschap terug te vinden.

Als eerste zullen de bastions geslecht zijn. Deze hebben op de vier hoekpunten gelegen. Waar de twee westelijke bastions hebben gelegen, lopen de lijnen op de luchtfoto nog steeds enigszins rond. Met de aarde van de bastions en de schanswallen zal het binnenterrein opgehoogd zijn, waardoor het beter geschikt werd als vestigingsplaats in een nog rijkelijk natte omgeving. De oorspronkelijke schansgracht, ‘dichtgegroeid’ tot slootbreedte, is aan de noord- en zuidkant van het dorp nog steeds in beeld.

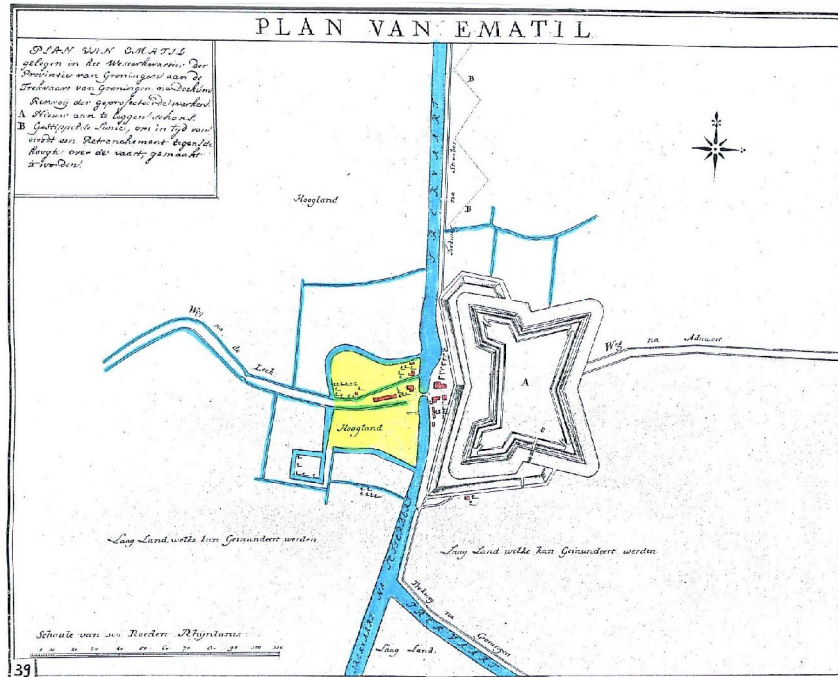

Links de tot slootbreedte teruggebrachte zuidelijke schansgracht in Enumatil (2005). De afgebeelde sloot is op de kaart van Hattinga (op pag 12) het gedeelte van de schansgracht onder het woord ‘Hoogland’. Op de rechter foto is te zien hoe deze sloot (links op de foto) uitkomt in het Hoendiep op de voorgrond.

Aangezien bescherming van een schanswal niet (meer) aan de orde was na 1598, moeten er andere motieven zijn geweest om zich in de buurt van de til van Enuma te vestigen. Bij een kruispunt van een water- en een landweg boden verkeer en vervoer immers werkgelegenheid.

6. DE KAART VAN HATTINGA: EEN MOMENTOPNAME

De (militaire) kaart van Hattinga wordt hier behandeld, hoewel deze zelf geen element in de historische structuur van Enumatil vormt of gevormd heeft. Het gaat om een momentopname. Hierop is af te lezen hoe de ontwikkelingen tot 1744 zijn geweest. Vergelijking met bijvoorbeeld een hedendaagse luchtfoto toont aan dat de herkenbaarheid van toenmalige structuren in het dorpsbeeld van nu groot is.

De kaart van Hattinga uit 1744 (ingekleurd in 2006). De waterwegen en sloten zijn blauw de behuizingen rood en het voormalig schansterrein geel. Het huidige Hoendiep is op de kaart de 'Trekvaart' die van middenboven naar onderaan rechts gaat. Het plan, om midden achttiende eeuw ten oosten van Enumatil een aarden verdedigingswerk op te werpen (op de kaart aangegeven met een A), is nooit uitgevoerd.

De aanleg van een militair verdedigingswerk bij Enumatil in 1582 was het bewijs van de strategische ligging. Van daaropvolgende dorpsontwikkeling was in 1744 nog nauwelijks sprake. In dat jaar verscheen het zogenaamde 'PLAN VAN EMATIL', de projectie van een nieuwe schans, nu ten oosten van het Hoendiep.

Militaire tekeningen toonden meestal weinig niet-militaire gegevens. Het verdedigingswerk stond centraal. Op deze regel maakt de kaart van Hattinga (gelukkig) een uitzondering. Er wordt een nauwkeurig 'beeld' van Enumatil gegeven midden achttiende eeuw. Van een kruisdorp, zoals in hoofdstuk 7 beschreven, is (nog) geen sprake.

De legenda van de kaart van Hattinga luidt als volgt:

"PLAN VAN EMATIL gelegen in het Westerkwartier der Provincie van Groningen aan de Trekvaart van Groningen naar Dockum. Rensvoij der geprojecteerde werken.

A Nieuw aan te leggen schans.

B Gestippelde Linie, om in tijd van noodt een retranchement tegens de hoogte over de vaart, gemaakt te worden."

Een retranchement is een uit een wal bestaande afsnijding.

In het gebied rondom schans A staan vermeld de *'Trekweg na Stroobos'* (naar het noorden), de *'Weg na Aduwert'* (= Aduard, in oostelijke richting), de *'Trekweg na Groningen'* (dat is even naar het zuiden en dan naar het zuidoosten) en de *'Weg na de Leek'* (naar het westen). Ten noorden van de 'oude schans' en ook erin, is sprake van *'Hoogland'* (zie hoofdstuk 1). Ten zuiden van zowel 'oude' als 'nieuwe schans' ligt *'Laag Land welke kan Geinundeert werden'*. In 1672 was het nut van water als verdedigingsmiddel reeds aangetoond.

De ruimtelijke ordening van Enumatil midden achttiende eeuw ziet er als volgt uit:

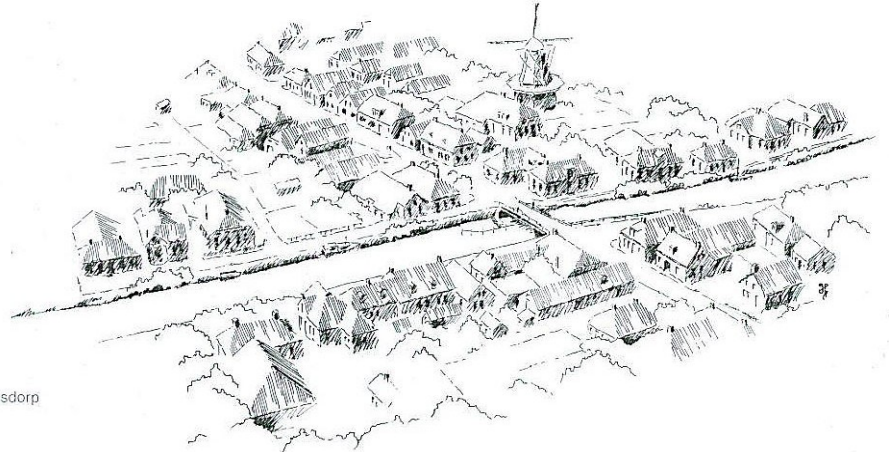
- vijftien panden;
- acht ten westen, zeven ten oosten van de 'Trekvaart';
- verschil in grootte;
- de grotere panden rondom de brug;
- vier panden ten westen van de brug vormen het begin van een gesloten dorpsilhouet, zoals dat zich aan de huidige Dorpsstraat nog steeds voordoet;
- een breed uitwaaierende 'Weg na de Leek' vlak bij de brug;
- de huizen staan daar als het ware midden op straat (= nu aan de noordzijde van de Dorpsstraat).

De straat De Schans, ten noorden van en evenwijdig aan de Dorpsstraat gelegen (2005). De kaart van Hattinga laat in 1744 een bijna identieke situatie zien.

7. KRUISDORP ENUMATIL

Met het leggen van de til van Enuma over de toenmalige Trekvaart tussen Groningen en Friesland was het kruispunt van een waterweg en een landweg een feit. Van een kruisdorp was midden vijftiende eeuw geen sprake. Kruisdorpen zoals Enumatil zijn kleine, relatief jonge kernen. De oorsprong van een kruisdorp is niet-agrarisch, waardoor in de dorpskern geen boerderijen met erven voorkwamen of nog voorkomen.

Vogelvluchtschets van een kruisdorp

Vogelvluchtschets van een kruisdorp (uit Van der Ploeg, P., Bruggen in Groningen, Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1988). Het leidt geen twijfel: het kruisdorp Enumatil heeft als voorbeeld gediend.

Kruisdorpen hebben van oorsprong een verzorgende functie voor het omliggende agrarische gebied. In de negentiende eeuw heeft Enumatil een smidse, meerdere molens, een café, diensten aangaande verkeersactiviteiten en meerdere winkels. Er zijn oude ansichten van de Dorpsstraat omstreeks 1930 waarop een bakkerij, een garage, een smederij en een slagerij staan. Onder de gefotografeerde personen bevinden zich een timmerman (wagenmaker) en een melkbussenrijder.

De Dorpsstraat van Enumatil in 1949. Het eerste pand links is het postkantoor. Richting de brug (in oostelijke richting op de achtergrond zichtbaar) staan nog verschillende winkel- en bedrijfspanden.

Nogmaals de Dorpsstraat, maar nu in westelijke richting gefotografeerd (2005).

Uitbreiding van het wegennet na 1850 en de opkomst van het gemoderniseerde verkeer een halve eeuw later leidden tot functieverlies in kruisdorpen. De meeste zijn daardoor klein gebleven. De omvang van de plattelandsbevolking daalde en de bedrijvigheid in de dorpen nam af. Ook in Enumatil liepen inwonertal en voorzieningenniveau terug.

7.1. Patroon van waterlopen en wegen

Het water is in dit kruisdorp de belangrijkste verkeersader. Toen er wegen kwamen, was een zekere hiërarchie hierin het gevolg. Het jaagpad langs de oostkant van de ‘Trekvaart’ werd in de kom tot woonstraat verbreed en verhard (nu Hoendiep OZ). Behalve deze noord-zuid verbinding was er ook een oost-west verbinding (Westerdijk-Dorpsstraat). De hiërarchie van wegen in de vorm van kruisende hoofdwegen met kleinere zijstraten, is in Enumatil kenmerkend. Het Molenpad, De Schans, De Klap en het straatje Hoendiep WZ (ten zuidwesten van de brug) lopen dood. Via een brug over de Matsloot gaat de Lettelberterdijk over in een halfverharde weg buiten de dorpskern; nu een fietspad richting Lettelbert.

7.2. Bebouwingselementen

Het Noord-Groningse type is voor wat bebouwingselementen betreft toepasbaar op Enumatil. Uiteraard komen variaties voor. Kenmerken zijn:

- de voordeur en de achterliggende gang bevinden zich in het midden;
- aan weerszijden zijn kamers;
- de daken variëren van rechte eindgevels tot de typisch Groningse, afgeknotte bouwvorm;
- korte dakvlakken op het bovenste deel van de eindgevels;
- zowel woningen, winkels als bedrijfjes hebben, met de nodige variatie, dezelfde grondvorm;
- overwegend kleine bebouwing, waarin oorspronkelijk twee huishoudens onderdak vonden;
- grotere gebouwen rondom het kruispunt, waar onder cafés.

Café Otter, VEERHUIS HERBERG STALLING, op de hoek Hoendiep-Westerdijk, gefotografeerd in 1930. Het behoort tot de mogelijkheden dat op deze plek midden achttiende eeuw al een veerhuis annex stalling stond (kaart Hattinga). In de zeventiende eeuw was het Hoendiep reeds onderdeel van een trekvaartenstelsel. Trekschuiten, jaagpaden, scheepsjagers en wisselplaatsen waren daarin essentiële onderdelen.

Op de foto uit 1962 zijn twee functies van vroeger, veerhuis en stalling, verdwenen. Er is aan Hoendiep OZ een bushalte (toen nog van de GADO) voor in de plaats gekomen. Het interieur van voormalig café Otter, op deze afbeelding het tweede pand van rechts, is inmiddels rijksmonument.

Het samentrekken van de kleinschalige bebouwing had tot gevolg dat er minder mensen in de historische dorpskern kwamen wonen.

7.3. Bebouwingsstructuur

Hieronder wordt het geheel aan losse bebouwingselementen verstaan, dat het dorp tot een eenheid maakt. Kenmerken zijn:

- de vrijstaande bebouwing staat dicht op elkaar;
- deze en andere bebouwing staat direct aan de wegverharding;
- veelal ontbreekt een stoep;
- de lange zijde is dikwijls naar de straat gekeerd;
- er is sprake van een gesloten straatwand;
- de nokrichting loopt evenwijdig aan de straten;
- de daken zijn voornamelijk schild- of wolfdaken;
- de huizen zijn niet diep;
- de achtererven zijn eveneens ondiep.

Het Molenpad in Enumatil (2005).

De gesloten bebouwingsrand aan de noordkant van de Dorpsstraat heeft twee onderbrekingen: de inrit naar de molen, het Molenpad, en De Schans. De bebouwing aan de zuidzijde bestaat overwegend uit vrijstaande panden. Nieuwbouw vindt op beperkte schaal langs uitvalswegen plaats.

7.4. Inrichting

De bebouwing is compact en eindigt abrupt. De wegen zijn in hun totaliteit verhard tot de bebouwing toe. Daardoor is er weinig groen. Een uitzondering hierop is een groen terrein ten zuiden van de Dorpsstraat, dat via De Klap te bereiken is. Dit is nog een oorspronkelijk stuk schans, met gedeeltelijk nog de restanten van wat ooit de schansgracht is geweest. Door 'bebouwing achter de bebouwing' aan de noordzijde van de Dorpsstraat is alleen bij de molen nog een beetje groen.

De aanwezigheid van één of meerdere molens in een kruisdorp is beeldbepalend. Er hebben rond Enumatil ooit negen stuks gestaan, waarbij kleinere polderwatermolens zijn meegeteld. De enige overgebleven en fraai gerestaureerde molen is nu een blikvanger. De brug en de molen zijn in Enumatil beeldbepalend.

De brug en molen van Enumatil in 2003 (afbeelding uit Welstandsnota Gemeente Leek).

7.5. Relatie met het landschap

Het niet-agrarische karakter van kruisdorpen zoals Enumatil wordt benadrukt door de abrupte overgang van bebouwing naar het landschap aan 'de grens' van het dorp. De compacte bebouwingsstructuur laat weinig ruimte over voor een geleidelijke overgang van de bebouwde kom naar het buitengebied. Visueel contact met het omringende landschap is er vanuit het dorp nauwelijks.

8. VAN BESCHERMINGSWAARDIG NAAR BESCHERMD DORPSGEZICHT ENUMATIL

Een luchtfoto van Enumatil laat zien dat dit dorp door begrenzingen uit een ver verleden klein en herkenbaar is gebleven. Het kanaal met bijbehorende brug, voormalige schanswallen en een kruispunt van een land- en waterweg laten zich op de begane grond eveneens aanschouwen. Door historische processen bepaald tonen deze elementen zich zonder storende aanpassingen. Op zich een unieke situatie en de moeite van het beschermen meer dan waard. In 1987 is een wegingsmodel ontwikkeld. Dat geeft aan in hoeverre oorspronkelijke kenmerken vanuit een historisch-stedenbouwkundige invalshoek momenteel nog te herkennen zijn. Toegepast op de dorpsstructuur van Enumatil zijn de verschillende wegingsaspecten als volgt geclassificeerd:

- patroon van wegen en wateren: gaaf met duidelijke historische kwaliteiten;
- afleesbaarheid functiepatroon: duidelijk; geleidelijk proces afleesbaar;
- historisch/architectonische kwaliteit van bebouwing: hoog, deels monumentaal;
- bebouwingsstructuur: gaaf;
- stedenbouwkundige inrichting: redelijk gaaf;
- relatie met landschap (groenstructuur, verkavelingspatroon): sterke verwevenheid, gaaf silhouet.

Bij de herziening van het Streekplan provincie Groningen in 1985 is Enumatil ingedeeld onder de kruisdorpen met een C-aanduiding. Dat is de hoogste classificatie. Daarna is sprake van beschermingswaardig dorpsgezicht. Het provinciaal ruimtelijk beleid ten aanzien van dergelijke dorpen is als volgt geformuleerd:

“Ruimtelijke maatregelen ten aanzien van (aanvullende) plaatselijke centra en overige kernen vinden zoveel mogelijk plaats in overeenstemming met de (streekgebonden) hoofdkenmerken van het dorpsstypen. In algemene zin wordt voor deze kernen gestreefd naar het versterken van de ruimtelijke structuur (zowel door bebouwing als door inrichtingsmaatregelen), het versterken van de relatie met het landschap en het inpassen van maatregelen overeenkomstig structuur, schaal en functie van de aanwezige bebouwing.”

Naarmate meer structurele kenmerken van een bepaald dorpsstypen in de huidige situatie aanwezig zijn, dient een meer stringent en conserverend beleid gevoerd te worden. Het stedenbouwkundig beleid is in hoofdzaak een gemeentelijke taak. De rol van particulieren kan bepalend zijn voor de aantrekkelijkheid van het dorpsbeeld als geheel.

Kruisdorpen hebben hun oorsprong te danken aan bedrijvigheid. Om deze, ondanks verlies van de oorspronkelijke functie, niet geheel te laten verdwijnen kan gedacht worden aan het intact houden van bijzondere gebouwen als de molen en het dorpscafé. Afbraak, omdat dergelijke panden moeilijk geschikt te maken zijn voor andere doeleinden, gaat ten koste van de verwijzing naar de oorspronkelijke historische structuur.

De historische gegevens, die het ontstaan van Enumatil hebben bepaald, zijn nog steeds ‘in beeld’. De voormalige schanswallen bijvoorbeeld kunnen uiteengezet worden op een informatiebord. Markeringspunten in het dorp zullen – waar mogelijk – de herkenbaarheid vergroten. Op deze manier zijn historische processen in het nu te markeren, te aanschouwen en te beleven. Informatiepanelen kunnen dit proces ondersteunen.

Het dorpsgezicht van Enumatil, waarvoor het predikaat 'beschermd' van toepassing kan zijn. Dat is op deze afbeelding (foto Slagboom en Peeters, Airport Teuge, Gld., 2005) het gerasterde gedeelte.

De binnenstad van Groningen en Enumatil hebben wat betreft beschermd stadsgezicht of beschermingswaardig dorpsgezicht overeenkomsten. Bij de desbetreffende illustratie in de INLEIDING (blz. 2) zijn de argumenten voor aanwijzing van deze binnenstad als zodanig vermeld. Bij Enumatil is de reden tot aanwijzing eveneens gelegen in de aanwezigheid van een bijzonder historisch en ruimtelijk karakter. Het te beschermen gebied ligt grotendeels binnen voormalige schanswallen uit de zestiende eeuw. Vanwege de 'kruiswerking' verdient het de voorkeur de smalle strook bebouwing aan de oostzijde van het Hoendiep tot het beschermde dorpsgezicht van Enumatil te rekenen. De ontwikkelingen, die het dorp sindsdien doormaakte, hebben steeds voortgebouwd op het middeleeuwse 'kruis-patroon' van een land- en een waterweg. Dat was de basis, waardoor er eeuwen later sprake zou zijn van een kruisdorp. Binnen het dorpsgezicht van Enumatil liggen bijzondere elementen als de brug, een molen, een hoofdstraat en haaks daarop gelegen (doodlopende) straatjes. De bebouwingsdichtheid in dit gebied contrasteert met het open landschap. Delen van de voormalige schanswerken zijn nog zichtbaar. De begrenzing ervan is niet alleen 'van boven af' scherp waar te nemen.

Nieuwbouw in de vorm van lintbebouwing zorgt voor vervaging van het oorspronkelijke dorpsilhouet. De overgang van dorp naar landschap wordt minder abrupt. Een compacte opzet, die de historische ontwikkelingen tot nu toe niet of nauwelijks heeft aangetast, verdient de voorkeur.

Op 14 december 2000 werd het 'Provinciaal Omgevingsplan, koersen op karakter' door de Provinciale Staten van Groningen vastgesteld. Hierin staat onder de titel 'Streekeigen karakter houden' onder andere het volgende:

“Het bijzondere karakter van het Groninger landschap is op veel plaatsen gelukkig nog aanwezig. Toch heeft het landschap door allerlei ontwikkelingen in het verleden een deel van zijn kleur verloren. Het landschap dreigt in de toekomst verder aangetast te worden door nieuwe ingrepen. Dat is een ontwikkeling die velen zorgen baart. (. . .)

(. . .) Groninger landschap vertrekpunt

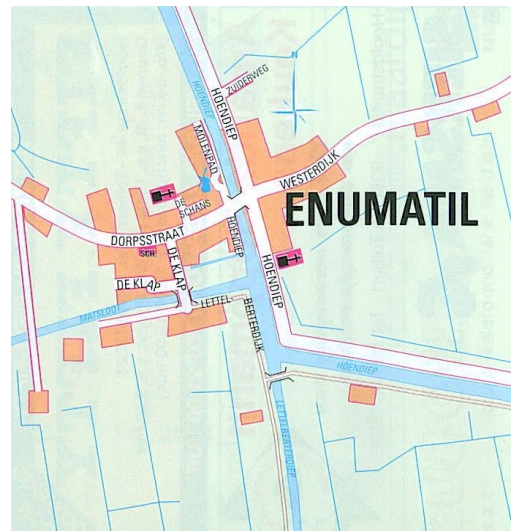
Bij alle ontwikkelingen en ingrepen zullen we het streekeigen karakter van het gebied als vertrekpunt nemen. Uitgangspunten daarbij zijn:

- *de historisch gegroeide ruimtelijke inrichting is de basis voor nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen;*
 - *de diversiteit aan landschapstypen wordt zoveel mogelijk in stand gehouden en versterkt.*
- Bij alle nieuwbouw besteden we nadrukkelijk aandacht aan de inpassing in het landschap en de stijl waarin wordt gebouwd. Natuurlijke en cultuurhistorische kenmerken die het karakter van het landschap bepalen, worden gehandhaafd en waar mogelijk hersteld en verder ontwikkeld.”*

De historische structuur van Enumatil is van een dusdanig sterk karakter, dat het eigenlijk noodzakelijk is hier in de toekomst uiterst zorgvuldig mee om te gaan. Er is nauwelijks van aantasting sprake. Beelden uit het verre verleden in vergelijking met hedendaagse foto's bewijzen dat. Sporen van toen hebben zichtbaar invloed gehad op de ruimtelijk-functionele structuur. Waar elders zijn vandaag de dag zoveel historische structuren op zo'n kleine ruimte bijeengebracht?

Uitsnede van een luchtfoto van Enumatil en omgeving (K.L.M. Aerocarto N.V., 1956).

Een plattegrond van het kruisdorp Enumatil (Groninger Cartografie vof., Winsum (Gr.), 2004).

Er is weinig veranderd in een halve eeuw.

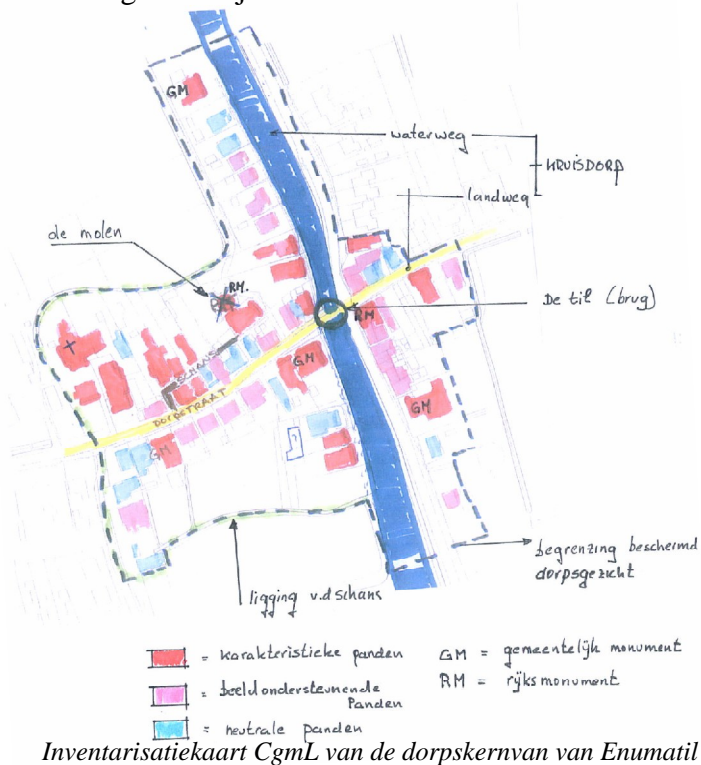
Het aanwijzen van Enumatil als *beschermd dorpsgezicht* voorkomt dat er elementen van de unieke historische structuur verloren gaan. Gedacht kan worden aan bescherming zowel op *structuur-* als *objectniveau*.

Bij *structuurniveau* gaat het onder andere om:

- de handhaving van het kruispunt van een land- en een waterweg;
- de lage brug (de til) die daarin een beeldbepalende functie heeft;
- het bewaren van de schansresten in de vorm van het nog open stuk groen tussen de Dorpsstraat en het restant van de zuidelijke 'schanssloot' en de sloot zelf;
- het abrupt eindigen van de dorpsbebouwing;
- het compact blijven van het dorpsilhouet. Met andere woorden, houd de duidelijke overgang tussen bebouwingstructuur en open landschap in tact.

Ten aanzien van *objectniveau* is het belangrijk dat:

- de bebouwing direct aan de straatverharding staat;
- de bebouwing bestaande uit één laag met kap gehandhaafd blijft;
- de aaneengesloten straatwand (opgebouwd uit vrijstaande bebouwing) waar dat nu ook zo is, gehandhaafd blijft;
- zowel de nokrichting evenwijdig aan de straatwand als de aanwezigheid van schild- en wolfdaken onaangetaast blijft.

Conclusie en advies

De historische structuur van Enumatil heeft een dusdanig sterk karakter, dat het eigenlijk noodzakelijk is hier in de toekomst uiterst zorgvuldig mee om te gaan. Er is nauwelijks sprake van aantasting. Met het aanwijzen van de dorpskern van Enumatil als beschermd dorpsgezicht wordt voorkomen dat elementen, objecten en structuren van cultuurhistorische waarde verloren gaan. Het advies is om de dorpskern van Enumatil aan te wijzen als beschermd gemeentelijk dorpsgezicht. De huidige dynamiek van het dorp hoeft daardoor niet te worden aangetast.

Geraadpleegde bronnen en literatuur:

- *Bescherming van stads- en dorpsgezichten*, INFO Wet en regelgeving nummer 12, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, mei 2002
- *Bestemmingsplan Enumatil*, Gemeente Leek
- Delvigne, J.J., Van Welsenens, Chr., *Westelijk Groningen. Wording van het landschap tussen Drents Plateau en Waddenzee*, Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, Geografisch tijdschrift, Nieuwe reeks XXI 1987, nummer 3
- Fotoarchief Historische Kring gemeente Leek en omstreken
- Hadders, G., *Leekster schans, schakel in een keten*, Leek, 1992
- *Hoogtelijnen provincie Groningen, toelichting*, Provinciale Planologische Dienst, 1990
- Oldenhuis, J., *Op stroom van tied: Houndaip*, Toal en Taiken, Tiedschrift veur Grunneger kultuur, 19^e joargang, nummer 1, jannewoarie/feberwoarie 2001
- Panneman, M., Possel, J., *Architectuur en stedeboew in Groningen 1850-1940*, Zwolle, 1992
- Van der Ploeg, P., *Bruggen in Groningen, Inventarisatie van bruggen voorkomend in het raamplan van de provincie Groningen*, Provinciale Planologische Dienst, Groningen, 1988
- *Welstandsnota Gemeente Leek*, Sector VROM Afdeling BME/Bouw- en Woningtoezicht, oktober 2003